

Чангыс демниг өг-бүлөдө

СОҢГУ ЧҮКТҮН СОЛАНГЫЛЫГ ЧЕРИНДЕ

Полар куржаанын ийди Соңгу чүк девискейи Юрий Гытху шунгууун артып, кезин. Оон ооруктары Каламда, АКШ-ты, Скандинавиялы бол-гаш Гренландиялы таварты эркен. Мун-мун километрлер, чүс-чүс укжарымшыктар, хой салгыт коргон-билген чүдүлөр, сактымыштынар... Ол бүгү аял-чоруктарын чогаал-дычы түнелди — чогаалчы-нын чаа-ла доосканы «Дитер аразынын көвүрү» деп романы болган.

— Дувренчик берге үедө чурттап турар-дыр бис—деп, Юрий Сергеевич чуталаар.—Кажан-даа этнимис халып-биле бисти коргударын кызынчу турар. Делегация тоңкузунчу дугайында шалкычы чүвө дөт чуталаар Барымн чүтө улам хой дылалтын турар апарган. Соңгу чүтө шериг баазаларын кордум. Яролут байтын, апаа безин дайып болур бол-за, чидин, төпчү каар илгиди эвээн салгыт улустарын чурттап турар бойдуз байла-ды берге-ширини черлерде оларын тургускан-дыр. Ол аял-чоруктарын түнелдиди тайбын дээрге эң уузг чагай кежик, оон эрге-акым дээр кады ажалдыкымын, улус-тар аразында бичиштинин

калбартыры, боо-чепсести дү-жүрүн чедип амыр эрге-жон чутула деп чүвени онза-гай чиди-биле бодан билген мен.

Мен тоолуктугү күзөл-чүткүл төргөсөн романын бикдим. Оон бүгү көдүрүшүнү, со-лун айтыртылган, публицисти тургузуу бистин күрүшенин тайбынга ынак позитивизм-дай уукталган. Яролут дай-нын орту чер кырылга ылыгыларын бодурубас укур-луг бис. Тайбыл бе азы бодун шугут уузтаары бе айтыр-лардан кикти төрөгөтенин шилпип алыр чүтүл оларын чүтө чагызыла болгай.

Романда мээни бикчи тура-рын көвүрүт ийи диттерин туудуштуруп турар—оңу Аляс-ка биле Чукотканын аразында салган. Беринг өдүүнү бай-рыл эршиге төртүтүшөт мен, а оон өскө талазынга ба-ла четкидедим. Оларын эрин чоогунун ортузуктарынын аразында хемчээл дөрт чар-тык-ла километр. Дөрт кило-метр болган бүдүт үе-чаа...

Чогаалчы төрөң Чукотка-зында мырпайн чүтө чаа ээн келген. Эртем-мергезилин тайып биле солун ажал-дыкчы (Рытху 25 чыл бу-

рунгаар Ленинград универси-тетинин журналистика фа-культетин дооскан) кикти болган «Советская Чукотка» союуна округта көзү туугу-лун, ийи акымын, чурттан-чы тоңуну культура халы-рылгазын айтырларынын талазы-биле боду материал-дарын парлаткан келген.

Амырларга илешкейи киктиге — совет чогаалчы бурзунчу хамааты үтүзөгө-ни болур—деп, Юрий Сергее-вич чуталаар. Чогаалчы акыл-чорудулганга хей-хей жанрларын шенедим. Оперы-терия, рассказтарын, «Эргы-терия» ансамбле ырларын бик-тидедим, чээрби аягы ном-луг мен, а ам бир дугаар шил-бикти кидим. Оон азын «Ка-коттун саптары дээр, Кайот дээрге бикчи-билгилг баш-тайгы чүтөт кикти-дир. Ол 1918—1920 чылдарда Соңгу Дөнтүг океаниян Евразиянын эртерини дугаар Амудсе-нин экинчи-тинизинга новар чорган. Полар куржаанын соң-гу чүтүгө баштайгы болыме-вистерин келгеннин, олар-нын Соңгу чүк улустарында келер үеке базым кызыр-га дуалаанын дугайын шилде чуталаан-турар.

ССРЭ-нин 60 чыл болган

төөгүзүңе көрүмүшкан, мен хой чүдүлөрүн бодуар-дыр мен. Чикээ, мээни Чукоткам, бодуну төгүдөн тоңкуз кел-ген олагай байдаларын мы-лыкмай хой националдыг округ апарган-дыр. Кайыг-даа улут үлө-херетин бүгү чурт шунтуу кылдыр, а бүгү хой-инти амдыралынын бол-гаш ажыл-чорудулгазын интернационалчы чоруу-нуң бөзүдөн — бистин үенин бир олагай талазы. Соңгу чүк улустарынын культурага, амыр эртем-билгиге четкел-орус башкыларын баулу-г мадырдыг чоруу-дур. Олар бистин Чукоткага, тапшаа-мы-биле черлерге, караңгы-дүм-бей, соок-ширини, орук-чирин, харылаа чок черлерге — кээп, чонуну каран чыраткан. Чы-рылмыштынын ол эселетил-лери амыр космопастыларын космосте укжудурылган берге бикдимисе кире мыды байла-дык черлерге кезип турган. Оларын чүү-даа доктаадын шыдаваан.

Бир катан чогаалчы Сток-гольмун этнография инсти-тутунга чүвө чуталаан турган. Лекинда олуршкан эртем-делериниң бирээң элденсип-гойн чакырып шыдаваан. Октябрь революциянын

соонда он чыл эрткенде Соңгу чүк улустары боттары үжүк-биктиг апарган. ол черде шын бе? Шындыг хе, өскө чүс-чүс чылдар негеттинер бол-гай! А чукот чогаалчы Юрий Рытхуунуң чогаалдары деле-гойн хей-хей дылларында отуадуртунган соң-даа эл-дегит эвесең. Чоонга чаа «Францияга Сорбонна уни-верситетинге оон чогаалдарыга тураскааттыгын диссертация-нын камгалады болган...

— Эрткен чылдын Гренлан-диянын административтиг то-ру Готхобка чорашп, чангыс чер чурттуу экимос чогаал-чы Зоя Нелюбова-нын шу-дүктөрүн отуадурган тус чер радиоуун дамчыттыр дыл-наалын бааа элдегит эвесе —деп, Юрий Сергеевич чута-лады. Тоожауларын бирээң «Наблюдение дагын баарыга» деп адаан мен. Орус культу-ра дег илгиди улуг культураның ачымы-биле бузулбас чангыс элгит өг-бүлөдө каттышкан бистин туртувустун биче уаустарынын культурам тур-густуруп, чечетелген.

В. ГАПШИН, СЭТА-ның корр. Ленинград.

МАРГЫЛДАА УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Кызылдын «Херез» спорт залында стол теннистинге Си-бириниң команда болган ху-да бирги чери дээр чемпи-нады уламчылавышаан. Пят-ница, суббота хүнеринде эрткин оюннар кайы-даа ко-мандаларын ойнакчылары-нын бо маргылаада белет-кел-линиң деңгели тодарак-кан.

Ойнакчы командаларын ийи бөдүккө хуваган, оларын укжарыштарынын түнелди-лери көстүп келген. «А» бө-дүккө Красноярск крайнын, Омск, Кемерово, Томск об-ластарын теннисчилери ой-наан. Айнаа Красноярск край-нын командалык кымга-даа ут-турбайт, үш салгы чедиң ап, бирги черин бузуредиг ээ-

дээр. Омскиниң теннисчилери Кемерово болган Томскиниң командаларын уткан, ийги-чери ээлээн. Кемеровоуклар Томскиниң командалык ут-кан. Бо «А» бөдүктөн Том-скиниң командалык маргыла-ада кошкак белеткелдини көрүскө.

«Б» бөдүккө Иркутск, Но-восибирск, областтарын, Ал-тай крайын, Тыва АССР-ниң командалары ойнаан. Манаа Иркутск областын ко-мандаа чангыс-даа апты-рышкына таварышпаан. Ийги чери новосибирск-лер ээлээн, а үшү черде Ал-тай крайдан келген аалчылар. Бистин командалык бо бөдү-ккө соотту черин алган. Маргылаада сес команда

кырып турар. Команда аа-ны-биле бирги чер дээр де-мисежик. Красноярск крайнын, Иркутск, Новосибирск об-ластары спортчулары ойнан кырышкан. Амгыдаа Крас-ноярскуклар Новосибирск-тин, Омскиниң командаларын уткан. Бештен сески черге чедир черлерин командалары бааа — боттарынын аразында ойноп эгелээн. Командалар айны-биле бирги чер дээр маргылааалар доостурга хуу-да бирги чер дээр спортчу-лар маргылааап кырышкан.

А. ОКСУР. ЧУРУКТА: стол теннистинге маргылааа үең. В. КАРА-САЛДЫН фотоу.

Шүлүк кыдыраажындан

НАЙЫРАЛ

Акы-дуңма бэу-биле Аралажын танымдар. Оон соонда найыраалды Орук ийи хажытпаанар. Эитиг ээлдек найыраалга Эки чалчы тургустунар. Экилжени мендидежир Эки чагай хүдүткел-дир.

Кожаланчын укжарышкан. Холдар турчун танымдар. Худумарын каттырмаан — Күзөл-соруун чуталаарың.

Уруг-дарымн өстүрүшкөн. Угаан кырып кызындар. Ала-не үлөгериң. Ажы-төгө өөредиг.

Седип-оол ТАНОВ.

ОРААШТЫГ ОДУРУГЛАР

(БАСНЯ)

— Чок, чок, Петрович. Албас мен ийи. Сокеандар бо, эпчок болгай... — Хомдунчиг хениг — белек — Копчак-тыр ол, армян чүвө, Орукка-даа ап-ла чорай... — Орта эвес, ынчаар. Оон башка албас ийи мен... — Сартык деп чө? Ажырбас он. Чагым чүвө амзавастаан — ийин багай. А бо чүү боор? Көзгөржикте шме деп чө? Хөктүңерия, а бо чүд аан? — Чайлаанарга салгай... — Чок, чок, ыңгар! Тергиги чараш хеве-тир ам! Соора биле бербертер даан! — Дерим. төктүп, хей кыт кезип... Дедир соортур чогулаң-дыр... — А. ДЕМБЕЛЬ оңуадур-ган.

— Телевизор? Япон эт де? Менээ деп бе? Тенивенер, ынчан болбас!... Алгы тоңну кадайга чө? Адым шакты кымга бээрлэ? — Амыр-менди, сол-ла тур бе? — Айтырмынар бикдим. Ханты алган, иштин көргөр. Харымы ол — таптыг-ла мун! Амдыманда чүвө дийин. Амдыманда — билер селер... — Сочие билет чок чө? Чоондунар, алаа, алаа? Денуаттыг шынылаа? Тенивенер, акча бар-дыр! Хөктүңерия соктан чүү? Хоругдулар дээр... чөпшээрел чө? — Хөдлин алырга-даа, бөзгө-даа, тоңчу чангыс: Хенанг чүдүлөн аяк долар, башка хаалаар! А. ДЕМБЕЛЬ оңуадур-ган.

ДАЛАШ БОЛБАС

— Караан кылчын берейн, шиве, бичин мана. Калчип бидир чүвени —деп, эрөмсө-даа. — Караңгылаар бетинде-ле чөдө бээр мен. Хары, мен саадатпа!—дээр, ыңай бодум. Орук дугаар мото хөгүт чутулган. Омаам хайып, ыры-шоорун куттулгулаан. Ыңчалалок ур-даа болбайн хүн-даа апкан: Ырак-чоотка хамык чүвө көзүбөстөөн. Харалаанын, ая-ла келген, акымс тууду. Халактарын укжур орта таварыштым. Каш-ла минут манайтынн болуура-ла. Караңгыга торубас-даа турган ийи мен. Девиди дүмбей —аңт кулаа көзүбөстөө. Дээр аял көрө-көрө кагымашпаан. Кылым бөзін деп турума-ла, наынаанымга Кылым хайым, бодуму-ла каргап чор мен. Ыңчап чорашп, бир-ле терге холдш кыдым — Ышаар, хемин эриндиде караш дидим. Алырар хай кайда боор ийи, модчур-ла дээр. Алыс бодум сугжу болган, ажалдым. Шан-ла мындыг көзөмөчлө алган соонда, Ила-була чүвө кылбас болу бердим. Далаш күске дугайында чонун сөзүн Даады-ла сактып чоруур апарган мен.

Ч. КАРА-КУСКЕ.

СЕРЕМЧИЛЕДГИ БОЛУР

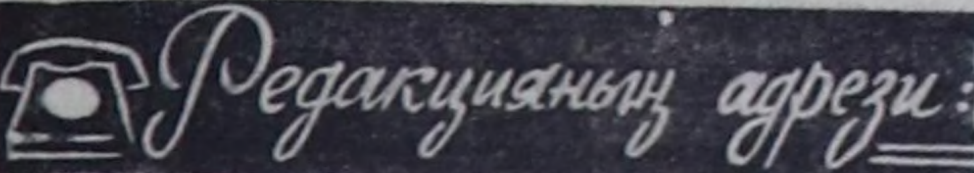
Өрттүн хей-интинин-даа, хаматаларын-даа, өңү-хө-регенин чедирип турар бо-гаралы улуг. Тес-Хем районуга болгулаан өрттерге доктаап көргөн. Чүтө өрттөн чидийн дүргүзүлдө бөзін Шуурак-тын ийи белегестер пуштук-туңга өрт кам удаа болган. Айнаа ийи аманашка турар гарак, артык электер шы-жаар склад, ады автомашина өрттерген. Оон үптең когарал 43109 рубль түнүп болган.

Серемчилед, харысаага чок чоруктан хамаатыларын ба-жыштарына, өөтө болгулаан өрттер баа эвэш эвес. Чик-жээ, Ак-Эркин сурунч тур-тачкы В. Солянн — хууда бажымынга өрт болган. Өс-бүлениң ээлеринин амы-ты-нынга аймыл болбаан-даа

болза бажынын эт-сөви өрт-тени калган. Печка одаары-га бөзін ажалган турганы илгиди түнелде чедирген. Ола сурунч чогулда Дооун-луг ийи черде чурттан турар К. Иддамбанын өөтө өрт чонг киктерилги хайгаралы чонга өтө артык уругтарын от-биле ойнап турганындап үгөң. Өрттүн түнелде өг-бүлө-ге уузг когаралды болган.

Районун чамдык ажал-агыйларында, бадурлуге чер-леринде өртке ууар аймык чок чорукту тургусканы багыт эвес. Чикжээ, «О. Шыла» сов-хозун МТМ-инде өртке ууар аймык чок чорукту тургуска-ны эки. Ол айтыртыгы сов-хозун директор Н. Д. Баз-чий-оол, МТМ-нин ишлер-техниктиг ажалдыкчылары шыгымы кичтөнгөй элган. А «Кымагар», «Чодура» сов-хозтарын МТМ-леринде бо чутула айтыртыгы тургуска-ны негелдө дүшүсө. Ук совхозтун дирекциялары өрт албанын талазындап укас-ток бурзунге өртке ууар аймык чок чорукту тургу-занын хемчеглерин тургуза-рын айтымшыларын ап тура-ла оон күсөлдөни чедиң албайн турары канчал-даа таарышас. Ол айтыртыг ийги черегини кылдыр көр-бөй, анда хамаарыштыр-хош-тиг хемчеглер алымы чутула.

В. МОНГУЧ. өртке ууар күрүнө хайга-ралынын инспектору. Тес-Хем район.

Тыва АССР-ниң Министрлер Човузелинин Ном үндүрер чер, полиграфия болган типографиялы. (Кызыл, садымын черектеринин талазы-биле эргелешкен Краечено кудумчуу, Шетивин болган бажы № 1).

СОНУУРГАЛЫ ХӨЙ ЯНЗЫ

Анык эртемдел. физика-математика эртемчилерин доктору, МКУ-нун профессору Анатолий Тимофеевич Фоменко хой таламыг сонуургалды кикти.

Школага эртем фантастика-зынга ынак чораш. «Дээр диниң чажында» деп тоокуну бу бижиз, ону «Ипоносерал правдага» парлаан. А 9-ку класска физика сонуургал берген. Школыны адым ме-дальдыг дооскан. МКУ-нун мехматини механика сал-бырынга кирген. 4-ку курска математика салбырыне шил-чээн. Оон соонда аспиранту-ры, кандидат диссертация-нын камгалаан. 1972 чылда ол физика-математика эртем-лерини доктору апарган. Ол хей-хей эртемдеринин бодан иштен келген эң нарын дээр математика бодалаанын харымын тыпкан. 26 хар-

зында эртемпер доктору апарганы ол.

Элденсип сүргей аттыг «Го-мотопиктиг топология» деп ажалдык авторларынын бирээң — А. Т. Фоменко. Ук команда кырып чурттарын ба-ла ол чурат. Нары форму-лаларын, символдарын кел-редип турары догарай мате-матиктиг билишчилерини айнаа номчукчу эки-ле бил-бес, а ая-кара графитинг чуруктар айнаа фантастика делетейн аякдар. Фоменко — 55 эртем ажал-дарын болган элзэн кан өөредиле номчыларын авто-ру. Черле мынчан, эртем биле уран чүдүлүн аразында мын-чан, математика биле чуруга уран чүдүлүн аразында ийги чүдүлөр хой деп, ол сатан турар.

Анатолий Фоменконун со-нуургалдары хей анык. Скандинавияны болган Пн-

диниң тоол чуталаарына үндөзүлгөтенин бөдүк чурук-тары, «Зодиақтың демек-тиги» деп ийги аттыг гра-фикасы, М. Булгаковтун «Мастер болган Маргарита» деп романын каасталга чур-уктары кылган.

Эртемдел, чурукчу, шүзүк-чү, МКУ-га 15 чыл бурзунар жактыткан «Топла» музыка кулаууну доктаамаз даргазы боон келген. Бодуна болган өскөдөргө музыканын ээр-тенис делетейн ажалдык турар. Бо бүгүдө кизик кай-гар чүвө чок — чүгө дээр Анатолий Тимофеевич Фо-менко чуртталганын хей та-ламынга хандыкшаан кижил-де.

ЧУРУКТА: Анатолий Ти-мофеевич математика боду-ден графитинг чуруктары-би-ле. И. ЗОТИННИН фотоу. СЭТА-ның фотохроникасы.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

Республикага бөгүн шокар булуттаар, чагбас. Хаттын дүргөн секундла 3—7 метр чедер. Агаарын температура-мы дүне 5—12, чамдык район-нарга 0—5 градус соор, хүн-дүс 8—13, чамдык районнар-га 2—5 градус чылыр.

Кызылга шокар булуттаар, чагбас. Агаарын температу-разы 10—13 градус чыдыр.

АПРЕЛЬ 11-ДЕ БИРГИ ПРОГРАММА. МОСКВАДАН 8.00 — «Уес. Информастыг программа. 8.40 — «Сүла шы-мчынине, чыскаалымын». 9.00 — «Ара чангыс арга». Эртем-тайыбырлыг филм. Ийи баштайгы көрүзү. Ю. Романов биле Г. Гренковтун экипажынын «Союз-26» ко-смоске космоске укжудуу-кунуун дугайында. 9.20 — «Сылдыстарыг. Совет ырлар концерты. 9.45 — «Оттунчу». 10.15 — «Совет Эвил-диге бараан бооп тур мен!» 11.15 — «Калыкшыл». Эртем-тайыбырлыг программа. 12.00 — «Эртенги почта». Музыка программа. 12.30 — «Совет Эвилдиги дашкы ажалчылар-дын көрүлгө. 12.45 — «Ка-зунин шакты. 13.45 — «Му-зыка коюскузу». 14.15 — Агаардан халлаашкына ууар камгалал шерттеринин ту-нууге тураскааткан концерт. Совет Армиянын үлгелерин Төр театрында дамчыдала. 15.05 — «Кино аял-чорукта-рынын клуву». 16.05 — «Күм-түлгөр. Лидимпер. ааагыр-тар». 16.50 — «Тайбынын болган найыраалдын орбита-ны». Документалдыг теле-фильмин баштайгы көрүзү. «Космостун үс чүвө» деп хой серияның телеукуку-го-но 5-й филм. 17.50 — «Делегей панорамазы». 18.35 — «18.50 — Чапар. 18.50 — «Тони Вендинтин аладалаан». Уран-чечеп телефильмин

программа. 21.35 — «Он үш далага». Уран-чечеп теле-фильм. 22.35—23.20 — «Со-ветиян жешиниң» журналдын панталы дээр чурттар ара-зынын уран гимнастика мар-гылаан. «Дружба» дээр универсалдыг спорт залында дамчыдала.

АПРЕЛЬ 12-ДЕ БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН 8.00 — «Уес. Информастыг программа. 8.40 — Эртенги гимнастика. 8.55 — «Ажал-херетин хөзөгөштин портре-дини шыгылар. Докуме-нталдыг телефильм. 9.25 — «Тони Вендинтин аладала-лары. Англи драматург Ф. Поттун «Телефон медээ» деп шилдиги уран-чечеп теле-фильмин. 1.4-ти 2-ти сериялары. 11.30 — Телемездээр. 11.35 — 11.45 — Чапар. 14.15 — Телемездээр. 14.35 — Космонавтика хүнүгө укжудуу. Докуме-нталдыг фильмлер программа-зы: «Ужудуу үнүшүн. Га-гарин», «Бодуустун хөзөгөш кылдыр чаралдымын. 15.20 — Д. Д. Шостакович аттыг кватер ойнаар. 15.50 — «Алам шопола». 16.20 — «Хөгүт чарыштар». 17.05 — Чапар. 17.20 — «Кос-мос. Шыга Москвамын-биле». Эртем-тайыбырлыг теле-фильмин баштайгы көрүзү. 18.30 — «Гагаринниң сыл-дыстары». Концерт-филм.

КЫЗЫЛДАН 18.45 — Телемездээр. МОСКВАДАН 19.00 — «СЭКП-ниң XXVI съездинин шийитирлерин» амдыдала. Новогордуга «Азот» каттыжымшыкында кадрларын чангыс черге док-тадырынын талазы-биле

КИНО

АПРЕЛЬ 11-ДЕ «НАЙЫРАЛ»: «Чангыс дээрин алаада» 9.30, 11.30, 13.40, 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 (узаткан) шактарда. «ПИОНЕР»: «Операция «Ы» болган Шуриниң өскө-даа ужураалары» 9.00, 12.20, 15.40, «Ызгыуртан куу куш-тар» 10.50, 14.10, «Кондориниң үш хүнү» (2 сериялыг) 17.30, 20.20 шактарда. «ВОСТОК»: «Азакыган» 10.00, «Октаргайын сески хуулааыны» 11.40, «Ынак-шмыр үе келген» (2 серия-лыг) 13.40, 16.40, 19.40 шак-тарда. «КАА-ХЕМ»: «Бичин оол болган оокан» 11.00, «Атла-гидын башкылары» 11.00, 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 шак-тарда. «ЕШИСЕ»: Калочыныгаш 15.00, «Конкорду камгала-ры» 16.30, 18.30 шактарда. АПРЕЛЬ 12-ДЕ «НАЙЫРАЛ»: «Ондактыг аял-чорук» (2 сериялыг) 9.30, 12.20, 17.30, 20.20, «Ок-таргайын шийгээкчилерин» 15.10 шактарда. «ПИОНЕР»: «Лесен» 9.10, 12.40, «Тоол мыңаар эгелөө» 11.00, 15.00, «Ынакшмыр үе келген» (2 сериялыг) 17.20, 20.15 шактарда. «КАА-ХЕМ»: «Чангыс дээр-ин алаада» 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 шактарда. «ВОСТОК»: «Атлантинин башкылары» 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 (узаткан) шактар-да. «ЕШИСЕ»: «Октаргайын сески хуулааыны» 18.30, 20.30 (узаткан) шактарда.

Чангы № 885.

СОЛУН НЕДЕЛЯДА 6 КАТАП УНЕР

ТС-00482